

DEN HAAG BINNENSTE BUITEN
Arbeidershofjes in de tweede helft van de 19de eeuw

Michiel van der Mast

In het standaardwerk van P. Bakker Schut, *De Volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939*, wordt op zakelijke doch indringende wijze aandacht besteed aan een typisch 19de-eeuws verschijnsel: het hofjesstelsel. De hofjes die daartoe behoorden, vertonen hooguit een uiterlijke gelijkenis met bijvoorbeeld het 17de-eeuwse Hofje van Nieuwkoop, het 18de-eeuwse Hooftshofje of het 19de-eeuwse Rusthof. Van liefdadigheid, gericht op het verschaffen van een gratis woning aan armen en ouden van dagen is geen sprake, integendeel. Bedoelde hofjes waren merendeels gebouwd als speculatie- en winstobject; zij vormden een relatief goedkope, maar vaak erbarmelijk slechte behuizing voor de Haagse arbeidersbevolking.¹

Hoewel er sinds Bakker Schut herhaaldelijk over deze arbeidershofjes - ook wel exploitatiehofjes of vrije hofjes genoemd - is geschreven, blijkt zijn boek eigenlijk altijd als voornaamste bron te zijn gebruikt, ten gevolge waarvan sinds 1939 dus nauwelijks nieuwe inzichten en gegevens hieromtrent het licht hebben gezien.²

In dit artikel probeer ik een overzicht te geven van het hofjesstelsel, zoals dat in de tweede helft van de 19de eeuw bestond. Het laatste kwart van die eeuw krijgt daarin een duidelijk accent, ten eerste, omdat alleen van deze periode voldoende bronnenmateriaal voorhanden is om een helder beeld te kunnen scheppen en ten tweede, omdat dan ook zowel het hoogtepunt als het einde van het hofjesstelsel valt waar te nemen.

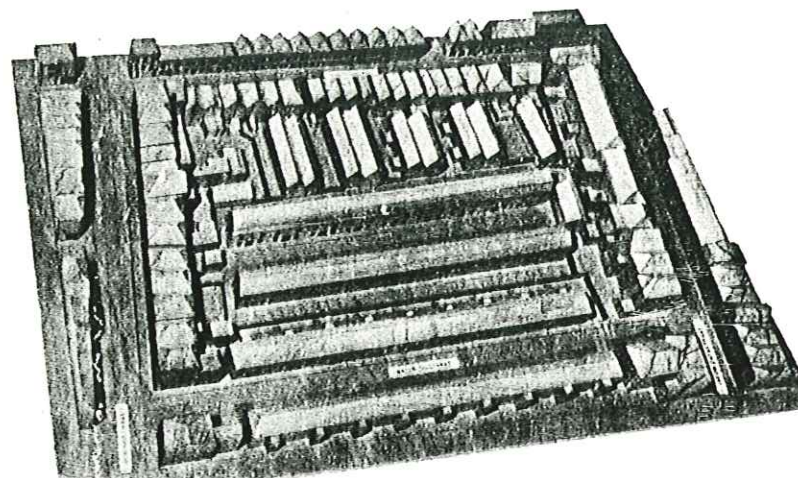
Ik hoop dat mijn verhaal aanleiding mag zijn voor verdere en meer gedetailleerde bestudering van dit onderwerp, dat veel te belangrijk is om nog langer in de sloppen van het historisch onderzoek te verkeren.

Den Haag barst uit zijn voegen

In de eerste vijftig jaar van de 19de eeuw groeide de Haagse bevolking van 42.000 tot 71.000 zielen. In het gebied binnen de 17de-eeuwse singelgrachten, die in feite als stadsgrens fungeerden, raakte langzamerhand elke plek volgebouwd, zowel aan de straatkant als op de inpandige, niet aan de openbare weg gelegen terreinen, waar door partikulieren³ talloze hofjeswoningen werden neergezet met 'gewin' als belangrijkste oogmerk.

Veel mensen die een privé-onderkomen aan de straat niet konden betalen, hadden aanvankelijk in leegstaande herenhuizen gewoond, waar niet zelden in elke kamer een heel gezin verbleef. Rond 1850 kwam dit echter nauwelijks meer voor en het ligt voor de hand dat deze 'minvermogenden' waren verhuisd naar de hofjeswoningen, die weliswaar vaak slecht waren gebouwd, maar tenminste een lage huurprijs hadden.

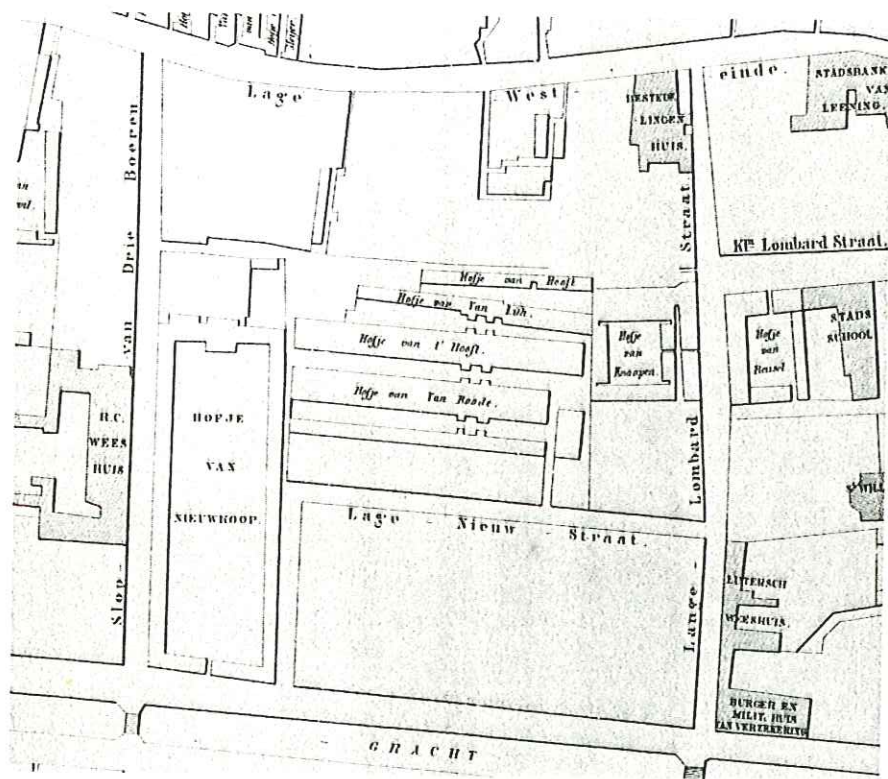
In de tweede helft van de 19de eeuw barst Den Haag uit zijn voegen. In hoog tempo verrijst een aantal nieuwbouwwijken: aan de noordkant het Willemspark, de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier; aan de westkant het Regentessekwartier; aan de oostkant het Bezuidenhout en aan de zuidkant de Schildersbuurt. In 1900 telde de residentie maar liefst 210.000 inwoners, een toename van 139.000 in vijftig jaar. Ondanks deze stadsuitbreidingen bleef de kwantitatieve en kwalitatieve woningnood bestaan, hetgeen natuurlijk vooral de minder draagkrachtigen trof.

Hofjesbouw uit het derde kwart van de 19de eeuw binnen het huizenblok Koningstraat-Waterloostraat-Jacob Catsstraat-Westenbergstraat in de Schilderswijk. (Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto uit: 'Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage', uitgave Gemeentebestuur van 's-Gravenhage, 1948).

De (gemeentelijke) overheid heeft weinig interesse en betrokkenheid getoond voor het oplossen van de huisvestingsproblemen van de laatstgenoemde bevolkingsgroep. Zij liet het - en dat is kenmerkend voor die tijd - over aan partikulieren om woningen te bouwen. Voor de huizen, die bedoeld waren voor mensen met ruime beurzen, leverde dat in kwalitatieve zin weinig moeilijkheden op, maar voor de onderkomens van de arbeidende klasse des te meer. Hoewel de bouwondernemers hun plannen ter goedkeuring moesten voorleggen aan de gemeenteraad, had deze vanwege het vrijwel ontbreken van gemeentelijke bouwverordeningen nauwelijks de mogelijkheid om wijzigingen aan te brengen of ontwerpen af te keuren. Men zag er ook het nut niet van in. In 1859 verwoordde een van de raadsleden deze houding op treffende wijze: 'Ik betwist niet, dat het zeer wenschelijk is, dat huizen gezond en goed gebouwd worden, doch ik mag vertrouwen, dat zij, die huizen laten bouwen dit in hun eigen belang ook zullen begrijpen, maar even nuttig is het goede kleeren en goed voedsel te hebben. Het is niet mogelijk in die materie alles bij Politie-Verordening te voorzien'.⁴

Aangezien de verordeningen alleen toepasbaar waren op het bouwen aan de openbare weg, hadden de partikuliere bouwondernemers op de binnenterreinen vrij spel. Zo kon het gebeuren dat in plannen voor de Schildersbuurt de straten op een zodanige afstand van elkaar werden geprojecteerd, dat achter de huizenblokken voldoende ruimte overbleef om er hofjes te kunnen bouwen. De stelregel was: 'Hoe kan ik op zo weinig mogelijk grond zoveel mogelijk huizen zetten.' De hofjes bleken een - ondanks de vrij lage huuropbrengst per woning - winstgevende investering te zijn, omdat de huisjes uit het allergeedkoopste materiaal waren opgetrokken, slecht werden onderhouden en vanwege de woningnood vrijwel nooit leeg stonden.

Detail van de kaart van 's-Gravenhage en Scheveningen uit waarschijnlijk 1875/1876, de zogenaamde hofjeskaart. (Verz. G.A. 's-Gravenhage).

Concentratiegebieden van de hofjes

De vraag waar de arbeidershofjes in het gebied binnen de stadssingels gelegen waren, is eenvoudig te beantwoorden: overal. Alleen het aantal verschilde per wijk. Hoewel de hiernavolgende gegevens gebaseerd zijn op bronnen⁵ uit het laatste kwart van de 19de eeuw, kunnen zij als representatief worden beschouwd voor de daaraan voorafgaande periode.

Tussen ruwweg Mauritskade, Noordeinde, Lange Poten en Prinsessegracht zijn weinig hofjes gebouwd. Begrijpelijk, aangezien dit vanouds de buurt was waar hofdignitarissen, ambassadeurs, hoge ambtenaren en meer van dat soort lieden woonden en/of werkten, die hun stand graag hoog wilden houden; een hofbuurt zonder hofjes dus.

Het Kortenbosch, begrensd door Noordwal, Bij de Westermolens, Westeinde en Prinsstraat, scoorde het hoogst: daar stond bijna 20% van het totaal aantal hofjeswoningen binnen de stadssingels; inklusief de hofjes in de nieuwbouwwijken was het

percentage 15%. Ook aan de andere zijde van het Westeinde (Lijnbaan, Prinsegracht, Jan Hendrikstraat) was de hofjeszce aanzienlijk. De tweede omvangrijke hofjesbuurt lag in de zuidoosthoek van de stad, in het Spiukwartier tussen de Turfmarkt, Zwarteweg, Uilebomen en de Wagenstraat.

Buiten de stadssingels waren het vooral de Schildersbuurt en een gedeelte van het Zeeheldenkwartier (Elandstraat, Toussaintkade, Veenkade, Waldeck Pyrmontkade), waar veel hofjes zijn gebouwd.

Aantallen hofjes en hofjeswoningen

Bij de volkstelling van 1889 bleek Den Haag 8675 bewoonde hofjeswoningen te bezitten (Scheveningen viel buiten deze berekening). Gezien het feit dat de onbewoonde hofjeswoningen en die woningen die nog geen tien jaar oud waren niet zijn meegeteld, moet het aantal dus hoger zijn geweest. Op de bekende en om zijn gedetailleerdheid zeer belangrijke 1 : 1000 kaart van Den Haag, uitgegeven bij J. Smulders in 1895, staan zo'n 9500 hofjeswoningen - bewoonde en onbewoonde - aangegeven, verdeeld over een kleine 700 hofjes.

Het aantal woningen per hofje loopt zeer uiteen: van enkele huisjes tot aantallen die ver in de honderd liggen. Deze zeer grote hofjes komen vooral in de Schildersbuurt voor, omdat daar in de stratenplannen rekening werd gehouden met de hofjesbouw. Zo kwamen tussen 1885 en 1895 de 202 zogeheten Van Ostadewoningen tot stand en werd in 1873/74 aan de Hoekkade een hof bestaande uit 141 woningen gebouwd, het Rode Dorp. Overigens waren deze beide complexen in tegenstelling tot vele andere hofjes kwalitatief redelijk goed gebouwd.

Ondanks de aanwezigheid van deze zeer grote hofjescomplexen stond in de nieuwbouwwijken slechts 25% van het totaal aantal hofjeswoningen dat Den Haag rijk - of liever gezegd - arm was.

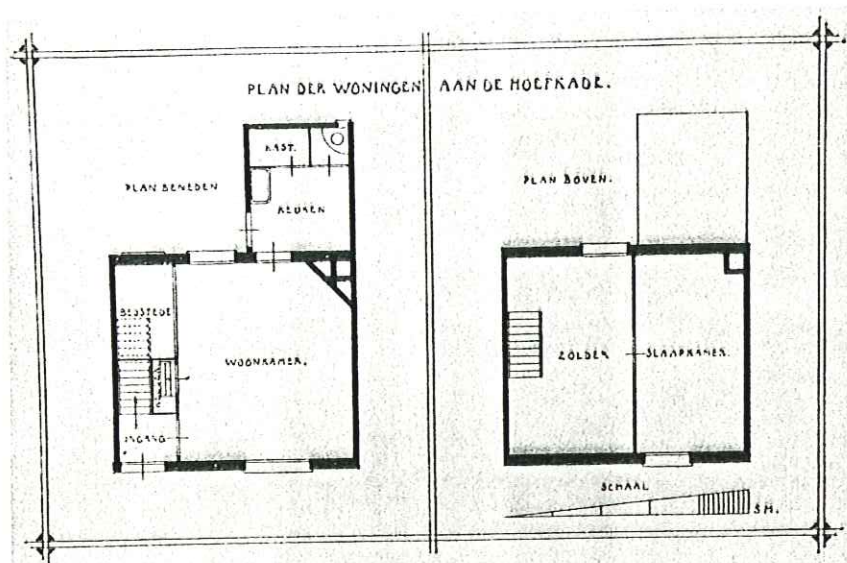
De hofjesbewoners

Contemporaine bronnen⁶ melden expliciet dat de hofjes vrijwel uitsluitend werden bewoond door arbeiders - zowel geschoolde als ongeschoolde. Onder de eerste categorie vallen bijvoorbeeld handwerkers als timmerlieden, smeden, bakkers, metselaars, en gespecialiseerde industriearbeiders als bankwerkers, machinisten en stokers. De tweede categorie bestaat onder meer uit losse werklieden, fabrieksarbeiders, sjouwers en kadewerkers. Ook zullen venters, kramers en bedeeden de hofjes bevolkt hebben, mensen die in de marge van de samenleving leefden.

Rond de eeuwwisseling bedroeg het aantal hofjesbewoners bijna 40.000, nauwelijks meer dan tien jaar daarvoor. In die tijd was weliswaar nog een aantal nieuwe hofjes gebouwd in het Regentessekwartier, het Bezuidenhout en de Schildersbuurt, maar de al langer bestaande hofjes waren dunner bevolkt geraakt en een aantal woningen was zelfs onder de slopershamer gevallen, zodat de toename van 3500 bewoners van de nieuwe hofjes vrijwel werd genivelleerd door het vertrek van arbeiders uit de oude.

In 1890 had ongeveer 71% van de totale arbeidende stand in Den Haag in de hofjes onderdak gevonden, tien jaar later was dat nog maar 56%. Dit is het gevolg van het feit dat steeds meer arbeiders, als ze het maar enigszins konden betalen, een woning aan de straatzijde verkozen boven een hofjeswoning.

Het uitbreken uit het hofjessysteem werd lang niet door iedereen op prijs gesteld. 'Jan, een zwager van Jan de Vakbondsman, vertelde (...) dat hij, toen hij voor 1900

Plattegrond van een woning in het Rode Dorp aan de Hoefkade. (Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto uit: 'Overzicht van de geschiedenis der Vereeniging tot verbetering der woningen van de arbeidende klasse te 's-Gravenhage', 's-Gravenhage 1904).

trouwde en ging wonen in de nog bestaande inham van de Zoutkeetsingel, als arbeider van de Duinwaterleiding door de directeur op het matje geroepen werd, omdat hij boven zijn stand ging wonen, te weten in een huis met de bel aan de straat.⁷

Hoewel enerzijds een deel van de arbeidersbevolking er nu wat beter bij kwam te zitten, werden anderzijds de hofjes meer en meer het domein van het minst welvarende deel van de bevolking: de ongeschoolde arbeiders, de losse werklieden, het 'uitschot'. Deze ontwikkeling leidde er toe dat de woonomstandigheden in de hofjes nog slechter werden dan ze altijd al waren geweest.

De hofjeswoning - Wonen in de hofjes

'Helaas! de hollen der menschen - en anders mogen wij de woningen van velen uit den min gegoeden stand niet heeten - staan niet zelden achter bij de plaatsen, die ten verblijve voor vele dieren zijn afgezonderd'.⁸ Deze aan duidelijkheid niets te wensen over latende karakterisering van de hofjeswoningen treft men aan in een rapport over de 'vereischten en inrigting van arbeiderswoningen', dat halverwege de vorige eeuw werd samengesteld door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in Den Haag. Zo was het toen, zo is het in de jaren die volgden gebleven.

Het waren voornamelijk eengezinswoningen, die in de hofjes werden gebouwd. Daarvan bestond ca. 80% uit één kamer met vaak een zolder, ca. 20% uit twee kamers, al dan niet met een keukentje en/of zolder, en een verwaarloosbaar aantal uit drie of vier vertrekken. Het Koninklijk Instituut van Ingenieurs had in haar rapport het advies

Hofje aan de Oranje Buitensingel, 1935. (Verz. G.A. 's-Gravenhage).

opgenomen geen huizen met bovenwoningen te bouwen, aangezien de 'vrije beweging der lucht' in de huizen dan te gering zou zijn. Alleen wanneer de grond te kostbaar was, zou men tot de bouw van maximaal één verdieping moeten overgaan. Het was een mooie theorie, maar de praktijk wees anders uit. De eengezinswoningen werden vaak rug-aan-rug gebouwd, zodat er alleen via de voorgevel licht en lucht kon toetreden. Bovendien was de afstand tussen de tegenover elkaar gelegen huizenrijtjes veelal te klein, waardoor de toevormogelijkheden nog geringer werden.

Behalve wat atmosfeer betreft, was het ook ruimtelijk gezien een benauwde boel. Met name de grotere gezinnen woonden als haringen in een ton in kamertjes die in meerderheid tussen de 12,5 en 17,5 m² maten. Maar er stonden in de hofjes ook honderden woningen, waarvan het kameroppervlak de 10 m² niet te boven ging! Waar geen aparte keukenruimte was, was tenminste nog wel een zolder beschikbaar. 's Zomers brachten de kinderen er de nacht door. Maar 's winters, als een ijsskoude wind onder de dakpannen doorwaaide, sliep het hele gezin in de huiskamer, de ouders - soms zelfs met een paar kinderen - in de bedstede, de rest van het kroost op de grond. Een veel voorkomend euvel was dat de bedstede boven een keldertje was gebouwd, dat in het gunstigste geval vochtig was, maar evengoed onder water kon staan, zoals bijvoorbeeld in de woningen van het Zilversmidshofje aan de Zuid-Oost Buitensingel (de huidige Oranje Buitensingel/Boomsluiterskade); vocht en tocht waren vaste gasten in de hofjes. De buitenmuren van de huisjes waren meestal in halvesteensverband

Slop aan de Voldersgracht; boven de deur een bord met 'Onbewoonbaar verklaarde woning', ca. 1910. (Verz. G.A. 's-Gravenhage).

gemetseld. In 1860 werd echter in de Algemeene Politie-Verordening het voorschrift opgenomen dat de minimumdikte van de muren 22 centimeter moest zijn – wat neerkomt op (één)steensmuren. De vloeren waren soms van steen, maar meestal van hout. Omdat trasramen in de regel ontbraken of van zeer slechte kwaliteit waren, trad op de vloerbinten spoedig rotting op, waardoor verzakkingen ontstonden. De wanden binnen waren behangen of bedekt met kalk of pleister, niet zelden van 'eene kleur het midden houdend tusschen donker geel-bruin en zwart', het gevolg van vocht en roetaanslag van de kachel. De zoldering tenslotte was van hout.

Buiten was het al even miserabel. Aan de Lage Nieuwstraat lag een hofje, waar van de bestrating 'letterlijk geen twee steenen gelijk liggen, en waar diepe kuilen worden gevormd, dat in verband met defecte riolen en riooldeksels het loopen in de hofje [s] tot een waar kunststuk maakt. Modder en rioolvocht rijkelijk over dezen grond verspreid maken de wandeling over dit hofje weinig aangenaam. Noch de gemeente noch de eigenaar bemoeit zich met dergelijke toestanden. Als de bewoners zich den toestand niet dragelijk weten te maken, moeten zij maar aan den bestaanden wennen'.⁹ Aldus een ooggetuige in 1898. Aan het Zieken lag een nauwe gang 'geleidend naar een stal, die geen afvoer heeft. Urine liep in breede stroomen tot op een binnenplaats, waar zij verdampt of in den bodem trekt. Op de binnenplaats komen 2 woningen uit zonder water en privaten'.¹⁰ En in het Hofje van Van der Lubbe aan het Voorburgstraatje lagen pal voor de huisjes drie open mestputten.

Hoewel ongeveer de helft van de hofjesbewoners onder de gelukkige omstandigheden leefde binnenshuis een eigen privaat te hebben, was de stank er vaak niet te harden. De riolering was verstopt of de tonnen waarin de faecaliën terecht kwamen, werden niet op tijd geleegd (het legen gebeurde met een wagen die in Amsterdam de Boldoot-wagen werd genoemd). De andere helft moest genoegen nemen met het gebruik van gemeenschappelijke privaten, die buiten stonden. In het Groeneweghofje aan het Groenewegje was maar één privaat voor de tien huisgezinnen die er woonden. Eén van de hofjes aan de Trompstraat in het Zeeheldenkwartier was iets minder slecht voorzien: vier privaten voor vijftien woningen, maar daar werd alles wat met hygiëne te maken had weer op een andere manier met voeten getreden; pal naast de privaten stonden twee waterpompen.... Het is niet verwonderlijk dat in die tijd het pompwater herhaaldelijk gekarakteriseerd werd als 'geelgekleurd met duffen reuk en onaangename smaak'. Gelukkig waren veel hofjes sinds 1874 aangesloten op de duinwaterleiding, zodat een goede kwaliteit van het drinkwater tenminste gegarandeerd was. De betere hofjeswoningen hadden een eigen kraan; elders waren er gemeenschappelijke buitenkranen, die 's winters steevast bevroren.

Het was trouwens lang niet altijd eenvoudig om zich toegang te verschaffen tot de hofjes. Men liep de 75 centimeter brede gang achter de Ratten- en muizenpoort in de St. Jacobstraat – aan het eind waarvan zich negen woningen bevonden – gemakkelijk voorbij. De Schoentjespoort spande echter de kroon met een toegang van 60 centimeter breed. 's Avonds werd men bij een hofjesbezoek bijgelicht door een gaslantaarn of een olielamp, maar veel hofjes moesten zelfs dat ontberen.

Wat moest een huurder voor deze woonellende betalen? Een éénkamerwoning kostte tussen de f 1,— en f 1,75 per week, afhankelijk van de grootte, de ligging en de faciliteiten. Met een zolder erbij – de kamer was dan wel wat kleiner – lag de prijs op hetzelfde niveau. Een aparte keukenruimte betekende wel een hogere huurprijs: f 1,75

Hofje van Vredebest aan het Westeinde, 1911. (Verz. G.A. 's-Gravenhage).

tot f2,50 en soms meer, een keuken en een zolder tussen de f2,— en f2,50. Aan het eind van de 19de eeuw kwam het er op neer dat gemiddeld tien procent van het inkomen werd verwoond.

De 'ongezondheidstoestand' in de hofjes

Het behoeft geen betoog dat het leven in de hofjes ongezond was. De sociaal gezien meest onderliggende bevolkingsgroepen die er woonden, zullen geen idee gehad hebben van wat hygiëne inhield; de praktische omstandigheden maakten een verbetering nauwelijks mogelijk. De cholera- en typhusepidemieën, die tussen ongeveer 1830 en 1875 Den Haag teisterden, maakten dan ook juist daar de meeste slachtoffers.

De veel gehanteerde veronderstelling dat het sterftepercentage in de hofjes aanzienlijk hoger lag dan in de rest van de stad, verdient echter enige nuancering. Uit een onderzoek dat de 'Vereeniging tot Verbetering van den Gezondheidstoestand' in 1897 publiceerde¹¹, blijkt dat de sterfte van kinderen in de leeftijdscategorie 0-1 jaar bij de hofjesbewoners 24 per duizend leeftijdgenoten groter is dan bij de rest van de bevolking. Van de leeftijd van 1-5 jaar blijkt de kindersterfte in de hofjes 2 per duizend leeftijdgenoten groter te zijn. Voor de jongelingsperiode van 5-20 jaar is de sterfte in en buiten de hofjes even groot en voor de volwassen hofjesbewoners zelfs iets kleiner!

Dit onvermoede resultaat moet echter naar alle waarschijnlijkheid geweten worden aan het feit dat de bewoners van gestichten buiten de berekeningen zijn gehouden. Van

hen moet een flink deel hofjesbewoner zijn geweest, maar het is niet bekend hoe groot het percentage was. Toch blijft het vermoeden gerechtvaardigd dat de sterfte onder de volwassen arbeidersbevolking in de hofjes iets hoger moet zijn geweest dan onder de rest van de Hagenaars.

De Scheveningse krottenzee

Er zijn verschillende redenen om Scheveningen apart te behandelen. Het dorp lag nog geheel los van Den Haag, met als enige verbinding de Scheveningseweg en het Kanaal; de Scheveningers waren bovendien een zeer op zichzelf staande gemeenschap. Waarschijnlijk als gevolg hiervan zijn verscheidene onderzoeken naar woon- en gezondheidstoestanen tot Den Haag beperkt gebleven, zodat de historicus nu voor wat betreft Scheveningen tamelijk weinig bronnenmateriaal tot zijn beschikking heeft.

Het moet echter zonder meer worden aangenomen dat de toestand in Scheveningen zo mogelijk nog slechter was dan in Den Haag. Het is veelbetekenend in dezen dat in de Algemeene Politie-Verordening wordt gesteld, dat de vereiste minimum dikte van 22 centimeter voor de muren der huizen niet van toepassing is in de door Burgemeester en Wethouders aan te wijzen achterbuurten van Scheveningen.

Toen in de tweede helft van de 19de eeuw het dorp door de groei van de visserij en de opkomst van het badleven een snelle toename van het aantal inwoners kreeg te verwerken, leidde dat tot hetzelfde soort problemen als in Den Haag. In Scheveningen 'zijn de hofjeswoningen zeer dicht op elkaar gebouwd; de grond tusschen de straten is met uitzondering van enkele groote werven overal benut en men kan in het doolhof van poortjes haast niet den weg vinden'.¹² Hoewel over het algemeen de vissersbevolking onder iets betere omstandigheden woonde dan de losse werklieden, was er voor beide groepen toch veel kommer en kwel. Het Hofje van Tuijt maakte een 'allertreurigsten' indruk; het Vrededhof - ook wel Bloedpoort genoemd -, het Bauschenburg en de Poort van Es (of Van Nes) konden maar beter direkt worden gesloopt.

Uit een enquête naar de toestand van de vissers- en arbeiderswoningen in Scheveningen in de jaren 1904-1908¹³ blijkt dat van de 3093 onderzochte woningen er 2199 (ruim 70%) in hofjes, aan gangen en sloppen lagen; in Den Haag was dat 54,5%. Hoewel het onderzoek niet het totale woningbestand betrof, zijn de percentages representatief voor het totaal. Dezelfde misstanden, als waarmee de Haagse hofjesbevolking te kampen had, passeren in deze enquête de revue: slecht gebouwde huisjes, overbevolking, zelden één privaat per gezin, riolering afwezig of in slechte staat....; alleen de keldertjes onder de bedsteden gaven meestal geen vochtproblemen, omdat de woningen op zandgrond waren gebouwd.

Semifilantropie

Hoe weinig de gemeentelijke overheid geneigd was zich te bemoeien met woningbouw of met de kwaliteitsbewaking van woningbouw door partikulieren, bleek al aan het begin van dit artikel. Onwetendheid kan de oorzaak hiervan niet zijn geweest. Want in de tweede helft van de 19de eeuw zijn met name van partikuliere zijde de misstanden aan de kaak gesteld; er zijn enige onderzoeken verricht naar de woonomstandigheden van de kleine man en talloze voorstellen tot verbetering gedaan. De groep strijders tegen het onrecht was echter klein, al is hun invloed op den duur zeker merkbaar geweest. De overigen zagen armoede en huisvestingsproblemen als een normaal, en het in stand houden van een indeling in maatschappelijke klassen met voor de één de

lusten en voor de ander de lasten als een noodzakelijk verschijnsel.

De overtuiging dat het hebben van een goede woning geen gunst was, maar een recht voor iedereen, groeide pas aan het eind van de eeuw. In de periode daarvoor kan het merendeel van de bemoeienissen met de verbetering van de volkshuisvesting worden gekarakteriseerd als een vorm van semifilantropie, een mengeling van liefdadigheid, zakelijkheid en eigenbelang, welke door de gegoede stand werd nagestreefd. 'Het doel van een goede huisvesting is het bevorderen van de werkzaamheid', zei men in Amsterdam naar aanleiding van de oprichting van de eerste woningbouwverenigingen aan het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw. En in 1870 schreef D.O. Engelen in zijn dissertatie *Over arbeiderswoningen*: 'Men begint in te zien dat de arbeider evenals de machine een goed onderkomen behoeft, wil hij meer produceren'.

In 1854 werd in Den Haag de eerste woningbouwvereniging opgericht, de 'Vereniging tot Verbetering der Woningen van de arbeidende Klasse'. De initiatiefnemers wilden het bewijs leveren dat het mogelijk was doelmatige arbeiderswoningen te bouwen en het voordeel der bewoners te verenigen met het voordeel van de investering. In 1855 en 1856 verzezen dankzij deze vereniging aan de Laan van Schuddegeest (de huidige Javastraat) 56 boven- en benedenwoningen met ieder twee kamers en een keuken en voor de bewoners op de eerste verdieping het gebruik van de zolder. Elke woning had een eigen ingang en een eigen privaat. De huisjes waren niet rug-aan-rug gebouwd, zodat er voldoende toevoer was van licht en lucht.

Het is duidelijk dat deze verenigingswoningen gunstig afstaken tegen talloze andere hofjeswoningen. De geboden kwaliteit was overigens wel merkbaar in de huurprijs, die voor een benedenwoning f 1,25 en voor een bovenwoning f 1,40 per week bedroeg. Dat was een vrij hoog bedrag, als men in aanmerking neemt dat een arbeider in die tijd gemiddeld een gulden per dag verdiende en door de bank genomen 10% van zijn loon aan huishuur uitgaf. De vereniging kreeg dan ook het verwijt te horen dat de kleine burger als huurder de voorkeur had boven de werkman. Om dat te ontzenuwen haastte het bestuur zich in haar jaarverslag een lijst van beroepen der huurders op te nemen, waaruit moest blijken dat die wel degelijk tot de arbeidende klasse behoorden.

Ook in de Schildersbuurt waren de bouwactiviteiten van de vereniging merkbaar: tussen 1863 en 1869 168 woningen aan de Van Hogendorpstraat en Van der Duynstraat, in 1873/74 141 woningen aan de Hoefkade (het Rode Dorp) en in 1897 eveneens aan de Hoefkade de 46 zogeheten Delpratwoningen, genoemd naar één van de oprichters van de vereniging. In 1881 werd nog het Paramaribohofje aan de Paramaribostraat gesticht, bestaande uit 60 woningen.

In Den Haag waren ook verscheidene andere woningbouwverenigingen actief.¹⁴ Ik noem slechts de 'Vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden', die tussen 1885 en 1895 de Van Ostadewoningen bouwde (Schildersbuurt). Het zijn 202 boven- en benedenwoningen, grotendeels rug-aan-rug gebouwd, bloksgewijs in vijf lange rijen evenwijdig aan elkaar, met daartussen niet al te brede straatjes en zijstraatjes; een wijkje binnen een wijk. In die tijd golden ze als redelijk goed gebouwd.

Goed en slecht en wat daartussen zit

Uit het voorgaande zou gemakkelijk de konklusie kunnen worden getrokken dat in de tweede helft van de 19de eeuw de woningbouwverenigingen voor goede en de 'gewone' bouwondernemers en huiseigenaars voor slechte hofjeswoningen hebben gezorgd. Dat

*Hofje van Terlaak aan de Nieuwe Haven, ca. 1905.
(Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto J. v.d. Pool).*

laatste was echter lang niet altijd het geval, zo blijkt uit de woningonderzoeken, die in die tijd zijn gedaan. Het Hofje van Deelen aan de Zuid-Oost Buitensingel (de huidige Boomsluiterskade) bijvoorbeeld bestond uit 'net gebouwde huisjes', die ieder een eigen privaat hadden met trechter en luchtopening. Het Hofje van Terlaak aan de Nieuwe Haven had weliswaar maar negen privaten voor eenendertig woningen, maar de tonnen werden driemaal in de week gelegeerd en ook de afwatering was goed. Het Koningshofje (Koningstraat) en het Josepha's hofje (Zuid Binnensingel, het huidige Buitenom) waren 'frisch met overdekte steenen ingang en bleekveldjes'. De achten-dertig gezinnen die in het Alexanderhofje aan de Bankastraat woonden, hadden aanvankelijk de beschikking over slechts één pomp, met als gevolg dat, wanneer er veel water werd gebruikt, het water geel en troebel werd en gedurende zeker een uur niet te drinken was. Maar sinds 1884 was het hofje op de duinwaterleiding aangesloten en had ieder huisje een kraan in het portaal. De toegangspoort was meer dan vier meter breed en de woningen zagen er 'netjes' uit. In 1898 maakte ook het Hofje van Vredebest nog een gunstige indruk!¹⁵

Hofjes of geen hofjes

Uit het feit dat de woningbouwverenigingen een aantal hofjes hebben gebouwd, blijkt dat er kennelijk tegen het verschijnsel als zodanig geen principiële bezwaren bestonden. Die opvatting werd gedeeld door de 'Vereniging tot verbetering van den gezondheidstoestand', een instelling die gedurende vele jaren de slechte en gezonde

toestanden in de Haagse woonwijken en speciaal in de hofjes aan de kaak heeft gesteld. 'Zonder twijfel zijn er voordeelen aan het hier bestaande hofjes-stelsel voor arbeiderswoningen verbonden. Wanneer goedkope terreinen, gelegen binnen de aan de straat staande huizenrijen, die er als vier lijsten omheen sluiten, benut worden voor den bouw van arbeiderswoningen, kunnen deze door de gehele stad verspreid blijven. Dientengevolge behoeft er geen arbeiderswijk te worden gesticht, wat noch in het voordeel is van de arbeiders zelve, noch in het welbegrepen belang van hen, die hun arbeid behoeven. De kleine woningen, voorzien van afzonderlijke tuintjes, zijn ook verre te verkiezen boven de hooge gebouwen in nauwe stegen, waarin andere groote steden haar arbeiders huisvesten'.¹⁶

Ook het *Rapport omtrent een onderzoek naar de goedkope woningen te 's-Gravenhage*, dat in 1898 op initiatief van de 'Vereeniging voor Handel, Nijverheid en Gemeentebelangen' verscheen, vecht het hofjesstelsel niet aan. Hoewel alle misstanden uitvoerig uit de doeken worden gedaan, blijft het bij enkele voorstellen tot verbetering.

Het ideaal om de maatschappij in rangen en standen te verdelen en een streng onderscheid daartussen te maken, was aan het eind van de 19de eeuw ook in de woningbouw nog steeds merkbaar: de welgestelde behoorde in een groot, de kleine burger in een eenvoudig huis te wonen; de arbeider moest maar genoegen nemen met een hofjeswoning, waar de buitenwereld geen last van hem had. Maar de realiteit was dat de arbeiders in steeds grotere getalen aan de straatkant een onderkomen vonden en dat het einde van het hofjesstelsel in zicht was. Ook hierin manifesteerde zich de albrokkeling van dat ideaal, dat na de eeuwwisseling meer en meer werd vervangen door een ander: gelijke rechten en plichten voor iedereen.

Het einde van de hofjesbouw

De rol die de gemeentelijke (en rijks-)overheid in de tweede helft van de 19de eeuw heeft gespeeld met betrekking tot de volkshuisvesting in het algemeen en de hofjesbouw in het bijzonder, is - zoals al eerder is gesteld - uiterst klein geweest. In 1878 trad eindelijk de eerste 'Verordening regerende de bouwpolitie' in werking.¹⁷ Hierin waren ook enkele artikelen opgenomen betreffende de hofjes: de plannen moesten door Burgemeester en Wethouders worden goedgekeurd, de onderlinge afstand tussen de voorgevels van de tegenover elkaar gelegen huizenrijtjes werd op tenminste 6 meter gesteld en de vertrekken mochten niet lager zijn dan 2,60 meter. Maar het bleef nog steeds mogelijk de woningen rug-aan-rug te bouwen en ook het bestaan van de gemeenschappelijke privaten bleef onaangetaast. Hoewel het veertien jaar later verboden werd anders dan aan de straatzijde en meer dan 10 meter achter de rooilijn te bouwen, hield de gemeenteraad zich het recht voor om dispensatie te verlenen.

De Woning- en Gezondheidswet van 1901 leverden eindelijk het instrumentarium om de volkshuisvesting letterlijk uit het slop te halen en structureel te verbeteren. De gemeenten werden verplicht bouwverordeningen op te stellen voor nieuw te bouwen en voor bestaande woningen, om de kwaliteit ervan op een aanvaardbaar peil te brengen. Ook konden krotten die moesten worden afgebroken, nu gemakkelijker onbewoonbaar worden verklaard en ontruimd. Een andere belangrijke ontwikkeling was, dat woningbouwverenigingen in aanmerking konden komen voor financiële steun van de overheid bij het uitvoeren van bouwprojecten. De volkshuisvesting werd hiermee definitief uit de sfeer van de liefdadigheid gehaald, waardoor de minder draagkrachtigen niet meer afhankelijk waren van de vrijgevigheid van anderen. Een

goede en betaalbare woning was niet langer een voorrecht voor enkelen, maar werd een recht voor iedereen. In 1906 trad de Haagse Bouw- en Woonverordening in werking. Daarin werd de hofjesbouw - eindelijk - officieel verboden.

De hofjes nu

Sinds het einde van de vorige eeuw zijn een kleine zeshonderd hofjes gesloopt bij de soms omvangrijke saneringen, die noodzakelijk waren voor de verbetering van de volkshuisvesting of voor de uitvoering van belangrijke openbare werken als het doortrekken van verkeerswegen. Van de honderd exploitatiehofjes, die in 1978 nog werden geteld,¹⁸ zijn er alweer verscheidene met de grond gelijk gemaakt. Gezien de bouwtechnisch zeer slechte toestand van een aantal hofjes zullen er ongetwijfeld nog meer volgen.

Uit het feit dat er door bewoners van sommige hofjes en hun sympathisanten een soms jarenlange en verbitterde strijd wordt geleverd tot behoud van die hofjes, kan worden gekonkludeerd dat hun woondomein een kennelijk niet te onderschatten waarde voor hen vertegenwoordigt.¹⁹ De verschijning van de *Inventarisatie Haagse hofjes* in oktober 1978 geeft een indicatie van de aandacht die de gemeentelijke overheid aan dit soort hofjes besteedt of zou moeten besteden. Een positieve ontwikkeling is het recente voorstel tot plaatsing van een aantal hofjes op de - overigens nog niet van kracht geworden - gemeentelijke monumentenlijst. Sinds kort is zelfs het - weliswaar 18de-eeuwse - Hofje van Severie op de Rijks Monumentenlijst geplaatst.

Maar met welke argumenten kan men de wenselijkheid van of de noodzaak tot behoud van 19de-eeuwse arbeidershofjes aantonen? In 1975 brak de toenmalige staatssecretaris van Volkshuisvesting Jan Schaefer een lans voor het behoud van volkswoningcomplexen. Hij zag daarin 'nieuwe kansen voor nieuwe mensen: een verbreding van de kring die aan het wonen van monumenten toekomt'. 'Ik denk echter', aldus Schaefer, 'ook aan een andere verbreding, namelijk die van het soort monumenten waaraan wij onze aandacht en ons geld besteden. Er is immers een grote groep van monumenten, ontstaan rond de jaren twintig van deze eeuw, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de sociale woningbouw. Ze zijn destijds met grote zorg ontworpen, door mensen wier ideaal het was om de sociale beweging van die tijd een eigen vorm te geven. Ik noem ze wel eens de pioniersprojecten van de volkshuisvesting. Zij zijn naar mijn mening cultuurmonumenten in de beste zin'.²⁰

Zijn steun aan instandhouding, herstel en - waar nodig en mogelijk - aanpassing aan moderne eisen van bewoning betroffen dus alleen de volkswoningcomplexen van na de Woningwet van 1901, die bovendien bijzondere architectonische kwaliteiten hadden. Deze lijn zou echter doorgetrokken moeten worden naar de 19de-eeuwse volkswoningbouw. Buitengewone architectonische kwaliteiten zal men daar zelden aantreffen om de eenvoudige reden dat er voor het ontwerp vrijwel nooit een architect werd ingeschakeld. Eigenlijk alleen woningbouwverenigingen maakten wel eens van de diensten van een architect gebruik. Het hofjesstelsel in deze omvang is echter een typisch Haagse stedenbouwkundige oplossing, bedoeld om een specifieke bevolkingsgroep onderdak te verschaffen, en daarom sociaal-historisch en gezien in de geschiedenis van de stedenbouw van zodanig belang, dat behoud van dit verschijnsel een absolute noodzaak is. Het hofjesstelsel is immers een afspiegeling van een 19de-eeuwse manier van denken; in de hofjescomplexen spiegelen zich het wonen en leven van de Haagse